KULTURA LUDOWA

Kultura ludowa to ogół wytworów, wartości i znaczeń wypracowanych, lub choćby tylko używanych, w ramach społeczności wiejskich.

MODEL TRADYCYJNEJ KULTURY LUDOWEJ. Wywodząc się z jednolitej, przedchrześcijańskiej kultury etniczno-plemiennej, w swoich podstawowych zrębach kultura ludowa została uformowana w średniowieczu, w okresie kształtowania się ustroju feudalnego i stanowego różnicowania społeczeństwa, jako dorobek chłopstwa, które wówczas stanowiło już (obok mieszczan i rycerstwa) grupę odrębną. Ponieważ zaś nigdy nie była całością w pełni autonomiczną, w toku dalszego rozwoju przyswajała sobie również wytwory pozostałych warstw społeczeństwa polskiego, a nawet innych narodów (1). Na kulturę ludową składają się zatem kolejno: pierwiastki archaiczne, elementy oryginalne, zapożyczenia wewnątrzetniczne i interetniczne. Ze względu na charakter relacji między kulturą ludową a kulturą całego narodu używa się czasem określeń „mała" i „wielka" tradycja oraz „kultura cząstkowa", które zastąpiły stosowany kiedyś wartościujący podział na kulturę „wyższą" i „niższą". W przeciwieństwie do kultury narodowej, kultura ludowa wykazuje poważne nieraz zróżnicowania regionalne będące efektem względnej izolacji i odmiennych warunków środowiskowych (gwara, dialekty, stroje ludowe, sztuka i rzemiosło).

Zainteresowania ludem rozwinęły się w pełni w XIX w. głównie pod wpływem idei romantycznych, które przez „lud" rozumiały warstwy niższe i przypisywały im znaczenie fundamentu narodu, społeczeństwa i państwa. W swoim dalszym rozwoju pojęcie to łączyło i niejednokrotnie utożsamiało następujące kategorie: ogół mieszkańców danego obszaru (pewna wspólnota etniczna charakteryzująca się odrębnym pochodzeniem, kulturą i terytorium - *etnos):* warstwy podporządkowane i upośledzone przeciwstawione warstwom uprzywilejowanym

(masy ludowe): kręgi, w których żywe są najstarsze i najpowszechniejsze, wspólne dla większości społeczeństwa tradycje (lud); grupy związane ze wsią i produkcją rolniczą (chłopstwo). Zawężenie pojęcia „lud" tylko do mieszkańców wsi pociąga za sobą konieczność rozstrzygnięcia dwu kwestii: który okres historyczny w dziejach wsi jest brany pod uwagę (średniowiecze, kiedy kształtowały się odrębne kultury stanowe, czasy pańszczyzny czy też wieś po uwłaszczeniu) oraz - które warstwy ludności wiejskiej objąć tym terminem (całość społeczności a więc również rzemieślników, służbę folwarczną i bezrolną biedotę czy może tylko chłopów-gospodarzy, uznawanych nieraz za jedyną grupę na wsi tworzącą oryginalne wartości kulturowe).

Posługiwanie się określeniem kultura „ludowa" wymaga także wskazania czy chodzi o elementy (treści, wartości) tj. kultury: 1. wytworzone samodzielnie przez lud, 2. używane wśród ludu, choćby nawet były zapożyczone z zewnątrz, 3. przeznaczone dla rozrywki, oświecenia bądź umoralnienia ludu, 4. służące interesom klasowym, ekonomicznym, politycznym ludu. 5. wyrażające rzeczywiste choć niekoniecznie uświadamiane postawy, nastroje i dążenia ludu.

Już w okresie romantyzmu w kulturze ludowej upatrywano najstarszą i najbardziej autentyczną część kultury polskiej, mogącą stać się zalążkiem odrodzenia narodowego i państwowego. W dwudziestoleciu międzywojennym według ideologii ruchu ludowego (agraryzm), nastawionego krytycznie wobec kultury miejskiej uznawanej za kosmopolityczną, zdegenerowaną i aspołeczną, specyficzne cechy i wartości kultury ludowej (przywiązanie do ojczystej ziemi, międzyludzka solidarność, etos chłopskiej pracy) miały kształtować osobowość współczesnego człowieka, być podstawą narodowej tożsamości i stanowić uzasadnienie politycznych roszczeń środowisk wiejskich. W Polsce Ludowej kultura ludowa była uważana za ważny nurt tradycji narodowej i jednocześnie znaczący element kultury współczesnej. Poddane specjalnej selekcji dziedzictwo kultury ludowej stało się jednym z motywów kultury masowej (folklo-

ryzm), pełniąc zarazem (poza funkcją ludyczną) rolę narzędzia legitymizacji „ludowej" władzy.

Niezależnie od doraźnych, politycznych potrzeb narzucających określone traktowanie kultury ludowej w świadomości europejskiej obecne jest od dawna przekonanie, że stanowi ona wzór (typ idealny) kultury w ogóle jako całość zintegrowana, dysponująca spójną wizją świata i zaspokajająca najważniejsze potrzeby człowieka.

Najpełniejszą charakterystykę kultury ludowej zawiera dokonana przez K. Dobrowolskiego rekonstrukcja modelu tradycyjnej kultury chłopskiej (2). Zanalizował on historyczne i ekonomiczne przyczyny jej powstania (rezultat podziału klasowego) oraz wyliczył czynniki sprzyjające trwałości: zajęcia rolnicze oparte na niskim poziomie sił wytwórczych, znaczny stopień samowystarczalności gospodarki naturalnej i mała wymiana towarowa, stabilność osiedlenia wioskowych społeczności, patriarchalny ustrój rodziny chłopskiej, względna izolacja przestrzenna i świadomościowa, mała ruchliwość społeczna (zwłaszcza pionowa - do warstw wyższych).

Do podstawowych cech kultury ludowej Dobrowolski zaliczył: tradycjonalizm, ubóstwo perspektywy historycznej, silne tendencje uniformistyczne, dużą rolę ludzi starych i autorytet urządzeń kulturowych, religijność z wpływami magiczno-rytualnymi (znaczenie obrzędowości, powiązanie kalendarza rolniczego z kościelnym, lokalny kult świętych), mocne więzi społeczne (uzależnienie jednostki od grupy, solidarność sąsiedzka, niechęć do obcych), synkretyzm wytworów (łączenie w jednym przedmiocie funkcji użytkowych, estetycznych, magicznych) znaczny stopień współzależności i zharmonizowania wszystkich elementów, stały choć powolny rozwój, zróżnicowanie terytorialne.

Dobrowolski zwracał również uwagę na obecne w kulturze ludowej specyficzne sposoby i narzędzia transmisji społecznej (w tym również przekazu międzypokoleniowego, czyli dziedziczenia dorobku): przekaz ustny oparty na zasobach pamięci członków grupy (wobec braku lub nieznajomości technicznych

środków przechowywania i komunikowania, jak np. pismo); styczności bezpośrednie (często, w formie spotkań towarzyskich łączących wymianę informacji, zespołowe wykonywanie pracy, czynności obrzędowe, recytowanie utworów o charakterze literackim oraz zabawy taneczne); istnienie schematów działań praktycznych ujętych nieraz w zwięzłe wierszowane sformułowania, korzystanie z technik mnemonicznych (środki ułatwiające zapamiętywanie takie jak rymy, rytmy, stałe formuły i figury stylistyczne, powtórzenia, przysłowia i inne); trwałość tradycyjnego zasobu motywów, wątków, kształtów, ornamentów, wzorów i barw z których może korzystać ludowy rzemieślnik, twórca, artysta.

Istniejące oraz przekazywane w taki sposób wytwory kultury ludowej miały następujące własności: **anonimowość** (brak autora indywidualnego, autorstwo zbiorowe), **wariantowość** (różne odmiany jako efekt po części ograniczeń i błędów pamięci, ale również celowego dostosowywania przedmiotu bądź utworu do konkretnej sytuacji i odbiorcy), **prostota**, **prymitywizm** (czasem traktowane jako wyraz stylu i ludowej estetyki, a czasem jako nieunikniony skutek działania, „czynników o znaku ujemnym", takich jak brak wiedzy, konieczność sięgania po gorsze i tańsze surowce, prymitywne techniki obróbki i kiepskie narzędzia). W przypadku zapożyczeń z zewnątrz wytwory w kulturze ludowej były najczęściej przetwarzane: przez upraszczanie, dostosowywanie do nowego kontekstu i potrzeb lub twórcze uzupełnienie.

Model tradycyjnej kultury ludowej należy zaliczyć do trwałego dorobku polskiej nauki, chociaż w praktyce badawczej dochodziło nieraz do przesadnego akcentowania niektórych jego założeń. Prowadziło to do ukształtowania się nadmiernie uproszczonego obrazu kultury ludowej jako: po pierwsze, **zespołu głównie archaicznych elementów** tworzących raczej dość luźno powiązaną całość niż spójną strukturą (atomistyczne, a nie holistyczne podejście), po drugie, **zjawiska stabilnego** (przewaga ujęć synchronicznych nad diachronicznymi oraz zwracanie uwagi bardziej na różnice przestrzenne, regionalne

niż na zmienność w czasie) i po trzecie - **wytworów rozpatrywanych głównie jako przedmioty same w sobie**, pozbawione odniesienia do człowieka i społeczeństwa.

Szerokie, globalne pojęcie kultury przyjęte w nauce współczesnej obejmuje: „działania przebiegające według społecznie przyjętych worów, realizowane we wszystkich dziedzinach życia ludzkiego oraz wytwory i przedmioty takich działań" *(4)*. Zgodnie z tym stanowiskiem, poszczególne dziedziny scharakteryzowanej wyżej kultury ludowej to: sfera produkcji, wymiany i konsumpcji materialnej (można tu wyróżnić problemy szczegółowe, takie jak **zajęcia rolnicze i hodowlane**, przemysł domowy, rzemiosło i chałupnictwo, budownictwo, wyposażenie mieszkań, pożywienie, odzież, handel chłopski): **życie społeczne wsi** (obejmuje ono kwestie społeczności lokalnych, rodziny, więzi społecznej, władzy i autorytetu, systemu oświaty, wsi rolniczo-usługowych i przemysłowych); **system wierzeń i wiedzy ludowej** (mieszczą się tu zagadnienia religijności, wiedzy, zwyczajów rodzinnych oraz cyklicznych, dorocznych obrzędów, zwyczajów towarzyskich, zawodowych i okolicznościowych) oraz **kultura artystyczna** (sztuka, muzyka, taniec, folklor słowny).

Najważniejsze kategorie służące do badania i opisu kultury ludowej to przestrzeń i czas. Zróżnicowanie przestrzenne wytworów oraz dokumentowane metodą kartograficzną skrzyżowania zasięgów zjawisk kulturowych, napływających kolejno na obszar Polski, dają podstawę wydzielenia następujących **regionów etnograficznych**: wielkopolskiego, śląskiego, małopolskiego, sieradzkiego, mazowieckiego i pomorskiego. Istotnej trudności przysparza fakt, że zasięg występowania danego wytworu lub jakiejś jego cechy zwykle nie pokrywa się, lecz raczej krzyżuje z zasięgiem innych zjawisk. Ważna jest również okoliczność, że tak wytyczone obszary nie zawsze pokrywają się z geograficznymi czy historycznymi krainami, a zwłaszcza z podziałem administracyjnym, jakkolwiek niejednokrotnie mają wspólne z tamtymi centra i tereny zasadnicze.

Kulturą ludową zajmie się wiele dziedzin badawczych (etnografia, socjologia, antropologia, folklorystyka). Nauką, która w pierwszym okresie swego rozwoju dążyła do ogarnięcia całości problematyki, była etnografa. Z czasem jednak ograniczyła ona swoje zainteresowania do stery kultury materialnej i społecznej, dzieląc się zresztą tym drugim obszarem z socjologią wsi. Kulturą tzw. „duchową" i artystyczną podzieliły się natomiast folklorystyka i nauka o sztuce ludowej. Dokładniejszą charakterystykę ustaleń poszczególnych dyscyplin należy jednak poprzedzić wskazaniem głównych uwarunkowań myśli etnologicznej w najogólniejszym rozumieniu tego słowa.

Etnologia rozwijała się nie tylko pod wpływem kolejnych orientacji filozoficznych i określonych kierunków badawczych (ewolucjonizm, pozytywizm, historyzm, funkcjonalizm, fenomenologia, strukturalizm, etnokulturalizm), lecz również szeroko pojętych formacji światopoglądowych poszczególnych epok dzieląc z nimi nie zawsze dające się naukowo uzasadnić przeświadczenia. Okoliczności, które najbardziej zaważyły na kształcie wizji kultury ludowej utrwalonej w nauce i przenikającej do myślenia potocznego, są następujące: 1. poznawanie kultury ludowej z pozycji obserwatora zewnętrznego zafascynowanego innością, egzotyką i malowniczością przedmiotu, 2. formowanie sądów o kulturze ludowej opartych na pojęciu różnicy, przeciwstawności kulturowej, 3. częste poszukiwanie w kulturze ludowej wyłącznie elementów najstarszych, mających poświadczać jej archaiczność i niezmienność.

ETNOGRAFIA. „tradycje polskich badań nad kulturą ludową zainicjowali w początkach XIX w. amatorzy-miłośnicy, „zbieracze starożytności" określający swoje zainteresowania mianem „ludolubstwa": Z. Dołęga-Chodakowski, K. W. Wójcicki. T Narbutt, Z. Gloger. Ich zamierzeniem było wykrycie najdawniejszych elementów kultury i rekonstrukcja stanu pierwotnego. Ten okres zamyka monumentalne dzieło O. Kolberga (80 tomów). Kolejne etapy badań przybrały formy bardziej zinstytucjonalizowane (Komisja Antropologiczna Akademii Umiejętno-

ści w Krakowie, czasopismo „Wisła" pod redakcją J. Karłowicza, dorobek „Ludu" jako organu Towarzystwa Ludoznawczego z siedzibą podówczas we Lwowie). Od tej pory w etnografii polskiej można mówić o metodach w pełni naukowych, wyznaczanych najpierw przez założenia ewolucjonizmu (J. Karłowicz, S. Ciszewski, L. Krzywicki) a później kierunku kulturowo-historycznego (J. Czekanowski, A. Fisher, S. Poniatowski). Umiejscowienie polskiej kultury ludowej na tle całej Słowiańszczyzny to zasługa K. Moszyńskiego, twórcy ewolucjonizmu krytycznego. Spomiędzy osiągnięć okresu przedwojennego trzeba jeszcze wymienić: prace J. Obrębskiego o grupach etnicznych, o kształtowaniu się narodowości i o nacjonalizmie. C. Jędrzejowiczowej, dla której punktem wyjścia była inspiracja fenomenologiczna prowadząca do analiz strukturalnych i badania znaczeń, K. Dobrowolskiego, autora tzw. metody integralnej, teorii podłoża historycznego, dysharmonii kulturowej i procesów żywiołowych, S. Czarnowskiego badającego procesy wędrówki idei i narzędzi oraz specyfikę ludowej religijności, J. S. Bystronia określenie kultury ludowej jako całokształtu treści o różnym pochodzeniu i przekazywanych ustnie w środowisku wiejskim, wreszcie dorobek: F. Znanieckiego i J. Chałasińskiego sięgających po materiały autobiograficzne (tzw. metoda dokumentów osobistych) w badaniach nad kulturą wsi (3).

Okres powojenny charakteryzował się nadal dbałością o dokumentację ginącej tradycji kultury ludowej, ale również dążeniem do uchwycenia procesu przemian (urbanizacja, integracja nowych społeczności na Ziemiach Odzyskanych, rozwój wsi podmiejskich i osiedli robotniczych w regionach uprzemysławianych). W etnologicznej teorii naukowej zaznaczyła się tendencja do przenoszenia badań ze zjawisk i przedmiotów na człowieka jako podmiot wydarzeń. Zgodnie z nowym nastawieniem analizuje się kulturę ludową z punktu widzenia jej twórców i użytkowników (zasada współczynnika humanistycznego: F. Znanieckiego). Dotyczy to zwłaszcza kwestii podmiotowo rozumianej tradycji (R. Tomicki), postaw społecznych w środowisku wiejskim (M. Wieruszewska), gustów estetycznych i spo-

łecznych funkcji sztuki ludowej (M. Drozd-Piasecka), ludowej wizji świata (J. i R. Tomiccy). Opracowania z tego zakresu można znaleźć w periodyku „Etnografia Polska", Współcześni etnografowie zmuszeni są często dzielić swój przedmiot i obszar badań z socjologami wsi. Dotyczy to zwłaszcza takich zagadnień jak: model tradycyjnego gospodarstwa chłopskiego i procesy jego modernizacji, ewolucja struktury agrarnej, rodzina wiejska, wieś jako społeczność lokalna, poczucie tożsamości (6). Materiały i studia z tego zakresu publikują „Roczniki Socjologii Wsi" oraz kwartalnik „Wieś i Rolnictwo".

Diagnozy obecnego stanu kultury ludowej w Polsce zwracają uwagę na jej szybki zanik po II wojnie światowej, Tradycyjna kultura ludowa (lub raczej poszczególne elementy tej kultury) zachowują się jeszcze w specjalnych „enklawach", „niszach" środowiskowych: małych, względnie izolowanych ośrodkach o przewadze gospodarki rolniczej, oddalonych od większych miast. Dawne tradycje w sposób naturalny zachowują się też u ludzi starych, W innych przypadkach mamy raczej do czynienia z celowym i zorganizowanym kultywowaniem wybranych elementów (folklor, folkloryzm). Zanik kultury ludowej nie oznacza zresztą jej zupełnej nieobecności w życiu współczesnym. Jest to raczej proces rozpadu pewnej całości, której poszczególne składniki istnieją nadal. Zmieniają się natomiast ich funkcje oraz miejsca przejawiania się (funkcja ludyczna, imprezy o charakterze masowym), Niektóre przedmioty, obyczajowość, dawne wartości trwają zresztą nadal jako elementy współczesnego stylu życia różnych grup społecznych, W związku z tym badacze mówią nie tylko o urbanizacji wsi, ale i o ruralizacji miasta, Socjologowie zajmujący się zróżnicowaniem współczesnej kultury polskiej wskazują więc na istnienie kilku poziomów, rodzajów czy stylów tej kultury. *A. Kłoskowska* mówi o kulturze wyższej (elitarnej), popularnej (masowej) i ludowej (4). A. Siciński stosuje podział na 4 zasadnicze style życia, determinowane odmiennością poszczególnych, środowiskowo określonych, kultur: styl inteligencki przechodzący w

elitarny, styl mieszczański i neomieszczański, styl chłopski ewoluujący w wiejski oraz styl robotniczy.

FOLKLORYSTYKA. Folklorystyka, pozostawiając etnografii sferę kultury materialnej i społecznej, zajęła się początkowo ludową kulturą umysłowo-artystyczną (obyczajami, obrzędami, wierzeniami) wraz z nieodłącznymi ich elementami (pieśń, taniec, stroje, instrumenty). Tak szerokie podejście ulegało stopniowej redukcji. Oddzielając z jednej strony kulturę umysłową od artystycznej, a z drugiej wyłączając sferę plastyki, próbowano terminem „folklor" oznaczać tę część sztuki ludowy, w której „artystyczne odbicie rzeczywistości odbywa się za pomocą słowno-muzyczno-choreograficznvch i dramaturgicznych form kolektywnej twórczości". Później folklorystykę zdominowała orientacja filologiczna, nakazująca badaczom zajmować się przede wszystkim tzw. literaturą ludową, czyli przekazami ustnymi w rodzaju bajek, gawęd, legend, zagadek itp. włączano tu także twory „pograniczne" np. literaturę jarmarczną. Dziedzinę muzyki i tańca ludowego przyjęto określać mianem folkloru muzycznego i tanecznego.

Folklorystyka polska dysponuje bogatymi zbiorami tekstów i materiałów źródłowych także o walorach literackich i językowych (dokumentacja gwar i dialektów ludowych). Należy tu wymienić „Lud" O. Kolberga, „Powieści ludu polskiego" L. Malinowskiego oraz teksty gromadzone przez, K. Nitscha i F. Lorentza. Prowadzono również badania nad folklorem obcym i 1) mniejszości narodowych: Serbów, Cyganów (/. Kopernicki,. Białorusinów (M. Federowski), folklor „egzotyczny" (W. Sieroszewski).

Równolegle do prac zbierackich badacze polscy poświęcali wiele uwagi problemom porządkowania i klasyfikacji tekstów folkloru, ich analizie gatunkowej oraz relacjom: literatura - folklor. Do trwałego dorobku folklorystyki polskiej trzeba zaliczyć m. in. porównawcze badanie wątków podaniowych, bajkowych i pieśniowych (J. Karłowicz, A. Fischer, J. S. Bystroń), śledzenie elementów pochodzenia antycznego w kulturze polskiej (filolog

klasyczny W. Klinger), komparatystyczne analizy zasięgu romansów w świecie słowiańskim (J. Janów), katalog polskich bajek ludowych sporządzony wg układu Aarne-Thompsona (J. Krzyżanowski) oraz tegoż autora komentarze paremiologiczne do 15 setek przysłów polskich.

Dzisiejsza folklorystyka rozszerza ponownie obszar swoich zainteresowań i to na dwa sposoby: a) nic ogranicza się do przekazów ustnych, lecz bada teksty funkcjonujące w różnej formie (pismo, nagrania, ikonografia), b) wykracza poza obręb tradycyjnie rozumianej kultury ludowej czy nawet kultury współczesnej wsi (takie szerokie podejście prezentuje dwumiesięcznik „Literatura Ludowa" oraz kwartalnik „Konteksty - Polska Sztuka budowa", omawiający te zagadnienia w szerokiej, antropologicznej i filozoficznej perspektywie). Z tego względu można powiedzieć, że folklorystyka zajmuje się obecnie następującymi zagadnieniami: 1) reliktami zanikającego tradycyjnego folkloru chłopskiego, 2) folklorem środowiskowym i spontaniczną twórczością w ramach różnych subkultur (J. Maciejewski), 3) tzw. folklorem interspołecznym, nieoficjalnymi, powstającymi w doraźnych sytuacjach przekazami (plotka, anegdota, dowcipy, toasty, napisy na murach, twórczość makatkowa itp.). Folklorystyka zatem, obok dwu tradycyjnych koncepcji folkloru (etnograficznej - szerokiej i literaturoznawczej - wąskiej), rozwija trzecią systemową, gdzie folklor jest traktowany nie jako zespół określonych treści wytworzonych w pewnym środowisku społecznym, lecz jako specyficzne zjawisko kulturowe, odrębny typ zachowań i wytworów współistniejących z innymi w ramach każdej kultury.

Tradycyjnie rozumiany folklor (wiedza i umiejętność artystyczna wiejskiej społeczności: *folk* – lud, *lore* - wiedza) przejawia się dzisiaj w trzech formach: 1. **elementy reliktowe**, trwające w wybranych środowiskach lub coraz częściej celowo podtrzymywane przez specjalne instytucje (Cepelia, Stowarzyszenie Twórców Ludowych, muzea, towarzystwa społeczno-kulturalne, mecenat Ministerstwa Kultury i Sztuki) - to folklor autentyczny, pełniący częściowo funkcje światopoglądowe, magiczne oraz

estetyczne w swoim rodzimym środowisku; 2. **elementy już nie funkcjonujące aktualnie**, ale przypominane i ponownie wprowadzane w życie wsi przez jej mieszkańców (np. działalność zespołów amatorskich) - to **folklor rekonstruowany**, pozwala na podtrzymanie tożsamości kulturowej i narodowej, przekazuje pewne zasady moralne i mądrości życiowe, integruje grupę lokalną; 3. elementy zachowane zazwyczaj już tylko w **dokumentacji folklorystycznej**, wybierane ze względu na swoje walory wizualne i artystyczne, wyuczone pod kierunkiem specjalistów i prezentowane przez zawodowych wykonawców w celowo zaaranżowanych sytuacjach dla odbiorcy niewiejskiego - to folklor wtórny, folkloryzm (H. Bausinger). Spełnia on funkcje ludyczne, propagandowe i reklamowe.

Zjawiska określane mianem folkloryzmu bywają w świadomości potocznej niesłusznie utożsamiane z całością folkloru wiejskiego, z kulturą ludową w ogóle, a nawet stają się synonimem wszystkiego, co wiejskie. Wśród badaczy polskich po II wojnie światowej zarysowały się dwa stanowiska w kwestii folkloryzmu. Pierwsze upatrywało w nim rodzaj „folkloru narodowego", nadającego indywidualny koloryt polskiej kulturze współczesnej, ale społecznie i klasowo neutralnego (J. Burszta, B. Gołębiowski). Wcześniejszymi przejawami tej samej tendencji byłyby zainicjowane już w XVIII w. przez przedstawicieli kultury elitarnej zainteresowania wsią i chłopami, „ludomania", inspiracje ludowe w literaturze (J. Kasprowicz, W. Reymont), muzyce (F. Chopin, K. Szymanowski) i plastyce (W. Skoczylas. Z. Stryjeńska). Drugie, późniejsze, traktuje współczesny folkloryzm jako jeden z nurtów kultury masowej podlegający typowym dla niej mechanizmom (posługiwanie się arbitralnie wybranymi elementami, „cytatami" z kultury ludowej, upraszczanie i stereotypizacja przekazu, oddziaływanie ograniczone do funkcji rozrywkowej, trwanie dzięki specjalnym kadrom i instytucjom dążącym do zysku - komercjalizacja) - (R. Sulima, M. Waliński).

NAUKA O SZTUCE LUDOWEJ. Badania nad sztuką ludową stają wobec konieczności ustosunkowania się do następujących kwestii. Pierwsza z nich to pytanie o zasadność doszukiwania się w kulturze ludowej dzieł sztuki, a więc przedmiotów o cechach autotelicznych i o dominującej bądź wyłącznej funkcji estetycznej, skoro wiadomo, że nie dokonało się tam wyodrębnienie specyficznej sfery „sztuki" we współczesnym rozumieniu, a wytwory tej kultury miały charakter synkretyczny i łączyły nastawienie instrumentalne z autotelicznym (przedmioty użyteczne miały być zarazem piękne, a przedmioty piękne miały czemuś służyć). Sztukę ludową próbowano więc analizować z punktu widzenia 1) estetyki ogólnej bądź 2) etnografii.

Druga trudność wiąże się z adekwatnym wyznaczeniem zakresu pojęcia „sztuka ludowa". Ponieważ wypracowane ono zostało „na zewnątrz" kultury ludowej, zgodnie z kryteriami przyjętymi w kulturze „wysokiej" i z gustami warstw „oświeconych", początkowo dostrzegano tylko przedmioty o cechach zdobniczych (a funkcję dekoracyjną przypisywano obiektom pełniącym w rzeczywistości inne funkcje). Dopiero później za wytwory sztuki ludowej uznano przedmioty związane np. z kultem religijnym i wreszcie niektóre przedmioty użytkowe. Proces nobilitowania kolejnych sfer wytwórczości wiejskiej lub małomiasteczkowej do rangi sztuki ludowej nie jest do dzisiaj zakończony, gdyż i współcześnie jeszcze odmawia się tego miana wielu wytworom sztuki jarmarcznej lub zdobnictwa najbliższego otoczenia (wyposażenie mieszkań, fasady domów, ogródki z „krasnalami") rezerwując dla nich pojęcie kiczu, szmiry, tandety wbrew protestom wielu badaczy. Dowodów na działanie wskazanego mechanizmu można znaleźć w dziejach sztuki ludowej wiele. Dobrym przykładem jest tu chociażby zmiana stosunku badaczy do malarstwa na szkle, niegdyś celowo niszczonego, a dziś wystawianego w salach galerii i muzeów. W X1X w. ludowe świątki oceniano jako kicze, zaś obecnie są uważane za wytwory artystyczne. Niektórzy sugerują więc, że to, co dziś jest oceniane w kategoriach kiczu (jelenie na rykowisku, makatki z

łabędziem, porcelanowe pieski) zostanie kiedyś uznane i za „sztukę" i za „ludową".

Trzecią okoliczność komplikującą rozpatrywanie sztuki ludowej należy widzieć w historycznie ukształtowanym „obyczaju" naukowym, nakazującym badanie tej sztuki tylko od strony wytworów. Przez długi czas nie zwracano uwagi ani na sylwetkę twórcy (jego przeżycia, osobowość, światopogląd artystyczny), ani na środowisko społeczne kreujące i użytkujące tę sztukę. Problemy świadomości estetycznej, gusty, wzory i kanony piękna właściwe kulturze ludowej nie były w sposób systematyczny podejmowane. Skutkiem tego jest aktualny stan wiedzy o sztuce ludowej oparty głównie na analizach przedmiotów tak, jak jawiły się one oczom specjalistów wywodzących się najczęściej spoza kręgu kultury wiejskiej i wykształconych na wzorach sztuki elitarnej. Za sztukę ludową przywykło się zatem uważać przede wszystkim plastykę wytworzoną w małych, izolowanych od wpływów wielkomiejskich ośrodkach przez artystów związanych silnie z własnym środowiskiem, tradycjami regionu, pracą na ziemi, posiadających niskie wykształcenie. Jej zbiorowy charakter polegać miał na stałej kontroli upodobań asysty przez grupę i uznawane w niej kanony piękna oraz stosowności.

Najczęściej wymieniane dziedziny sztuki ludowej to: plastyka użytkowa (budownictwo, wyposażenie mieszkań, sprzęty, narzędzia, strój, kowalstwo, ceramika, tkaniny), plastyka obrzędowa (kraszankarstwo, wycinanka, rzeźby z ciasta) i plastyka artystyczna (malarstwo na szkle i papierze, rzeźba w drzewie, glinie, drzeworyt, koronka, haft) i inne. Obecnie wyróżnia się następujące regiony sztuki ludowej w Polsce: kielecko-sandomierski, krakowski, centralny, kujawsko-wielkopolski, Śląsk, regiony górskie, Rzeszowszczyzna, Lubelskie, Białostocczyzna, Mazowsze, Warmia i Mazury, Kaszuby i Pomorze Gdańskie.

W związku z głębokimi zmianami, którym (podobnie jak cała kultura ludowa) uległa również sztuka, stosuje się odmienne podejście do jej przejawów i sposobów funkcjonowania

współcześnie. Obecnie badacze mianem sztuki ludowej określają następujące zjawiska: relikty dawnej twórczości zachowane w terenie, przedmioty wykonane w ramach żywej jeszcze tradycji przez ludzi związanych z dawną kulturą ludową (autentyki), przedmioty świadomie wykonane w duchu dawnej sztuki ludowej przez twórcę ludowego z inicjatywy własnej lub instytucji zamawiającej (kontynuacja), wytwory w stylu ludowym powstające w zakładach zwartych, czyli produkcja masowa według „ludowopodobnych" wzorów (kopie). Pozostałe formy, w jakich przejawia się obecnie sztuka ludowa, to: współczesna sztuka ludowa zaspokajająca rzeczywiste upodobania wsi, a nawiązująca do niektórych form dawnych, pogranicze sztuki ludowej i amatorskiej, inspiracje ludowe w sztuce profesjonalnej, wzornictwie, pamiątkarstwie, masowa produkcja pseudoautentyków, falsyfikaty (A. .Jackowski). Tradycyjnie rozumiana sztuka ludowa jest więc już dzisiaj reliktem, zjawiskiem marginalnym. Jej miejsce zastępuje celowo pielęgnowana przez różne instytucje wytwórczość artystyczna. Przedmioty nawiązujące swoją formą do tradycyjnej estetyki pojawiają się jednak raczej w obiegu popularnym, w kulturze masowej, jako elementy dekoracji wnętrz, pamiątkarstwo, turystyka, ale już nie w kulturze „wysokiej", elitarnej, awangardowej (muzyka poważna, grafika artystyczna, rzeźba), jak to miało miejsce jeszcze w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych. Obniża się w ten sposób ranga tej sztuki, ulega deprecjacji samo pojęcie sztuki ludowej jako trwałego dorobku i źródła inspiracji dla twórców współczesnych. Problematyce szeroko pojętej sztuki ludowej poświęcone jest czasopismo „Polska Sztuka Ludowa".

ZNACZENIE KULTURY LUDOWEJ WSPÓŁCZEŚNIE. Znaczenie dziedzictwa kultury ludowej (w najszerszym rozumieniu tego słowa) dla człowieka współczesnego i zarazem określenie należnego tradycji ludowej miejsca w kulturze narodowej bywało różnie postrzegane. Lata powojenne cechowały się pod tym względem sprzecznością między oficjalnymi deklaracjami i rze-

czywistymi działaniami. Twierdzeniu o ludowych korzeniach kultury narodowej (wyrażonym chociażby w programowym haśle z lat siedemdziesiątych: „kultura ludowa - dobrem narodu") towarzyszyło faktyczne dyskredytowanie podstawowych wartości życia wiejskiego. Wizja rozwoju kraju przez gwałtowną urbanizację i industrializację rodziła przekonanie o potrzebie gruntownej modernizacji wsi uznanej za ostoję zacofania. Niejednokrotnie badania naukowe dostarczały pożądanych przez decydentów uzasadnień dla takiej praktyki, czemu towarzyszyło w naukach społecznych przeświadczenie, że wieś jest w warunkach współczesnych zjawiskiem anachronicznym. Uznany przez marksizm ewolucjonistyczny schemat procesu zmiany zdawał się potwierdzać nieuchronny kierunek rozwoju od społeczności typu wiejskiego *(folk)* do miejskiego *(urban).* Wyższy poziom cywilizacyjny miała zapewnić zmiana tradycyjnego sposobu gospodarowania w rolnictwie (początkowo celowi temu miała służyć kolektywizacja) oraz przebudowa mentalności mieszkańców wsi. Pojęcie awansu społecznego wiązano jednoznacznie z porzuceniem wiejskiego stylu życia i przejęciem wzorów kultury miejskiej, a właściwie masowej. Najłatwiej dawało się to osiągnąć przez migrację młodego pokolenia wsi do miast i podejmowanie tam zatrudnienia w przemyśle.

Nastawienie takie pociągało za sobą liczne negatywne konsekwencje. Tradycyjna kultura ludowa uległa przyspieszonemu rozpadowi, celowej pielęgnacji poddano jedynie wybrane elementy folkloru i sztuki ludowej, wykorzystując je propagandowo w różny sposób (funkcja utwierdzania przemian politycznych, dokumentowania integracji społecznej i dowód polskości Ziem Odzyskanych oraz w reklamie, handlu i turystyce – np. folklor jako „opakowanie polskiego eksportu" czy hasło: „Polska - kraj folkloru"). Jednocześnie eliminowano elementy poświadczające więź kultury ludowej z wartościami chrześcijańskimi i wszelkimi treściami o charakterze *sacrum.* Zasadniczemu obniżeniu uległ prestiż zawodu rolnika, a praca w indywidualnym gospodarstwie rodzinnym stała się synonimem ciemnoty, prymitywizmu, a nawet niesprawiedliwości społecznej. Działa-

niom władz towarzyszyło często zjawisko „samowydziedziczania się kulturowego" mieszkańców wsi, czego następstwem było poczucie wykorzenienia i rozmaite przejawy anomii społecznej. Dramatyczne losy pokolenia pozbawionego własnego dziedzictwa i zarazem odrzucającego świadomie tradycyjne wartości fundujące etos chłopski dokumentuje zwłaszcza tzw. „nurt wiejski" w prozie współczesnej (J. Kawalec, T. Nowak, W. Myśliwski).

Obecnie, po negatywnych doświadczeniach minionego okresu i w zmienionej sytuacji politycznej oraz w obliczu przemian o charakterze transformacji społeczno-gospodarczej, rysuje się potrzeba weryfikacji wielu założeń zawartych w dotychczasowym nastawieniu do kultury ludowej. Przewartościowania wymaga zwłaszcza utrwalony w potocznej świadomości obraz tej kultury. Zbyt często jest on utożsamiany z odświętnym wizerunkiem „wsi roztańczonej i rozśpiewanej", „wsi bajecznie kolorowej", do którego popularności przyczyniła się jednak także nauka. W klasycznym dziele Kolberga, jak podkreśla współczesny badacz, „wesołym zajęciom związanym przede wszystkim z „czasem wolnym" poświęcone jest 84% obrazu wsi" (5). Wypracowanie bliższego rzeczywistości obrazu kultury ludowej wymaga wszakże zwrócenia się ku materiałom i dokumentom dotychczas nie dostrzeganym lub pomijanym, a odnoszącym się do innych niż zabawa sfer życia. Zasoby pamiętnikarstwa ludowego, epistolografia chłopska, różne formy piśmiennictwa użytkowego typu petycji, podań, suplik i zażaleń zasługują na analizę naukową dokładniejszą niż dotąd. Dzięki temu stanie się możliwe dotarcie do podmiotowego wymiaru kultury ludowej postrzeganej już nie z zewnątrz, przez obserwatorów należących do innych warstw społecznych, lecz ujmowanej w kategoriach właściwych ludziom w niej żyjącym. Jednocześnie pozwoli to przeciwstawić rozwijanej dotychczas wizji ludowości „zewnętrznej" (zdogmatyzowanej, ahistorycznej, sfolkloryzowanej) ludowość autentyczną (immanentną, żywiołową, historyczną) - przejaw autonomii i samoświadomości kulturowej warstwy chłopskiej. Nowe nastawienie wobec kultury ludowej oznacza

również konieczność odejścia od wyłącznej fascynacji sztuką i folklorem i zainteresowania się sferą aksjologii. Socjologowie wyróżniają następujące zespoły wartości obecne w kulturze wsi: a) związane z osobowością społeczną chłopa i jego sposobem widzenia świata; b) odnoszące się do ziemi, rodziny i pracy; c) tzw. wartości środowiskowe, regulujące relacje między jednostką, rodziną i społecznością lokalną; d) wartości ponadlokalne związane z ukształtowaniem się chłopskiej świadomości klasowo-zawodowej i podmiotowym udziałem w życiu narodu i państwa; e) wartości uniwersalne, takie jak religijność, moralność wiedza, wykształcenie, aspiracje do kultury ogólnoludzkiej.

Wskazane wartości zasługują na uwagę nie tylko dlatego, że są częścią szacownej tradycji, która rzekomo odeszła już bezpowrotnie w przeszłość. Nie są to również trwające siłą inercji relikty świadomości społecznej, które utrudniają bądź spowalniają obecne przemiany (do takich pojęć odwołują się koncepcje określające współczesne chłopstwo jako balast, grabarza lub moderatora rozwoju). Wartości te stanowią niezbędny i pozytywny element aktualnej rzeczywistości (podłoże historyczne, rodzaj „filtru" kulturowego, podstawa tożsamości kulturowej wsi polskiej i - pośrednio - całego społeczeństwa), która determinuje kształt przyszłości (7). Badacze próbujący określić szanse transformacji wskazują jako istotne przesłanki tego procesu w Polsce wartości zawarte w tradycyjnym etosie pracy chłopa (przywiązanie do prywatnej własności, akceptacja ciężkiej codziennej pracy, ograniczona konsumpcja, potrzeba osiągnięć, autonomia i indywidualizm jednostki, kreatywność i samodzielność). Jak się uważa, wartości te mogą odegrać istotną rolę w rozwoju przedsiębiorczości i w budowie gospodarki rynkowej na obszarach wiejskich, ewoluujących w stronę modelu wielofunkcyjnego (handel, usługi, przetwórstwo, agroturystyka), a nie wyłącznie rolniczego charakteru. Opinie socjologów wsi znajdują potwierdzenie w analizach teoretyków zajmujących się znaczeniem czynników kulturowych dla procesów ekonomicznych i cywilizacyjnych. Nowe podejście do tradycyjnej kultury ludowej powinno więc zdawać sprawę z faktu jej wieloaspektowego

oddziaływania na życie współczesne nie tylko mieszkańców wsi, ale całego społeczeństwa. Wykazanie tego faktu będzie zaś możliwe przy szerokim traktowaniu fenomenu kultury ludowej, co jest tym ważniejsze, że stanowi ona jeden z najważniejszych komponentów polskiej tożsamości kulturowej (J. Chałasiński) i na równi z innymi czynnikami determinuje obraz i miejsce Polski w jednoczącej się Europie.